

Пампура С. Ю.,
аспірант

Донбаського державного педагогічного університету

КРИТЕРІЇ ЕТИМОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ (ЛІНГВОІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Анотація. У статті висвітлено погляди вчених-індоєвропейців на проблему критеріїв етимологічного аналізу запозичених слів, проаналізовано значення критеріїв для етимологічних досліджень, показана процедура їх застосування для встановлення етимології слів.

Ключові слова: етимологічний аналіз, етимологізація запозичень, критерії етимологізації, структурні критерії, екстралінгвальні критерії.

Постановка проблеми. Проблема визначення основних критеріїв етимологічного аналізу є ключовою у процесі дослідження запозиченої лексики з метою її відмежування від питомої. Питання встановлення етимології слова завжди цікавило не тільки для спеціалістів, таємниця походження слова, бажання дізнатися первинного значення слова привертає увагу широкого кола населення. Проте правильною можна вважати лише етимологію, яка має надійне наукове підґрунтя.

Метою цієї роботи є висвітлення поглядів науковців на проблему критеріїв етимологічного дослідження запозиченої лексики, які є результатом кропіткої роботи у галузі порівняльно-історичного мовознавства багатьох поколінь учених-індоєвропейців. Цим питанням займалися такі науковці, як Ю.В. Откупщиков, О.М. Трубаčov, В.М. Топоров, В. Пізані, Е.А. Макаєв, Ж.Ж. Варбот, Л.П. Крисін, О.І. Іліаді, Д.С. Лотте, В.І. Абаєв та ін. Більшість учених вважає, що для етимологічного аналізу запозичень можна успішно застосовувати ті критерії та прийоми, які використовуються для будь-якого етимологічного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. На необхідність фонетичного аналізу з метою встановлення звукових відповідностей для встановлення етимології зауважували ще засновники порівняльно-історичного мовознавства, а саме: Р. Раск, Я. Грімм, О. Х. Востоков. Їх ідеї були розвинені та доповнені ученими Лейпцизької лінгвістичної школи і набули подальшого розширення і дослідження науковцями, які займалися проблемами етимології і порівняльно-історичного мовознавства в цілому. У сучасному мовознавстві формальний критерій, пов'язаний із структурним аналізом слова, є необхідною умовою для будь-якого етимологічного дослідження. В. Пізані виділяє формальний критерій, який полягає у встановленні того, чи може слово з точки зору фонетики або морфології вважатись успадкованим, тобто походить із певних попередніх стадій мови. У першу чергу це важливо для порівняння слів із двох мов, які належать одній сім'ї. Візьmemo, наприклад, латинське *calx* «вапно» і грецьке *χαλιζ* «вапнисте каміння». Припущення, що обидва ці слова є

продовженням однієї індоєвропейської форми оскільки латинське *c-* передбачає і.-с. *k-*, яке в грецькій мові дає *κ-*, повністю виключене; навпаки, *χ-* передбачає *gh-* або *kh-*, яке переходить у латинське *h-*. Щоб розглядати обидва слова як успадковані, ми повинні мати пари **halx – χαλιζ* або *calx – *καλιζ*. Отже, одне з них є запозиченим: *χαλιζ* не могло походити від *calx*, тому що початкове латинське *c-* передається у грецьке *κ-*; навпаки, грецькі глухі аспірати (*χ, θ, φ*) відтворювались у латинській мові в республіканську епоху за допомогою відповідних глухих приголосних (*c, t, p*) [1, с. 62].

Значний внесок у дослідження теоретичної бази етимології вніс Ю.В. Откупщиков, який зазначає, що одним з найважливіших питань будь-якого етимологічного дослідження є питання про критерії правильності етимологічного рішення. Однією з самих елементарних і цілком необхідних вимог до етимологічного дослідження є вимога фонетичної доказовості будь-якого етимологічного порівняння. Припустимо, що для встановлення етимології старослов'янського *близна* «рубець, шрам» необхідно порівняти це слово з лат. *flīgō* «б'ю, ударяю». Якщо для кожного із порівнюваних звуків можна скласти ряд відповідностей за типом *b – f = близна – flīgō = быти – fūtūrus = бобъ – faba* і т. ін., то припустимо порівняння буде відповідати вимогам фонетичного ряду відповідностей. При етимологічному аналізі слова встановлюється, що воно зазнало ряд змін. Збіг фонетичного ряду відповідностей із рядом фонетичних змін може бути надійним запевненням вірогідності того етимологічного зв'язку, який встановлюється [2, с. 192–193].

Не менш важливим Ю.В. Откупщиков вважає віднесення досліджуваного слова до певного словотвірного ряду. Словотвірний критерій є не тільки засобом перевірки правильності етимологічного рішення, але й тим відповідним пунктом, який може направити дослідника правильним шляхом. Словотвірні ознаки, які не є типовими для певної мови, є одним з найважливіших показників, які дозволяють віднести те чи інше слово до запозичень [2, с. 193].

Л.П. Крисін як аргументи, що можуть свідчити про напрям запозичення слова, називає фонетичні, морфологічні, взагалі структурні ознаки слова як елементу, який належить до певної мовної системи. Так, можна стверджувати, що слово *кемпінг* запозичене із англійської мови, бо йому притаманні специфічні англійські фонетичні й акцентуаційні риси (кінцеве звукосполучення *-ing* і наголос на першому складі) [3, с. 65].

Досить схожий погляд на цю проблему належить А. І. Іліаді, який вказує, що методика етимологічних до-

сліджень спирається на методологічну базу порівняльно-історичного мовознавства, а саме на такі прийоми з його арсеналу, як встановлення генетичної спорідненості, визначення відносної хронології та реконструкція архетипів. При цьому етимологія має свої власні підходи до аналізу матеріалу. З формально-семантичного боку виділяють фонетичний, словотвірний та семантичний підходи, з ареального – лінгво-географічний. На перше місце завжди ставиться формальна відповідність порівнюваних слів. Мова йде про тотожність їх фонетичної та морфемної структури [4, с. 39–40].

О.М. Трубочов зазначає, що етимологізація і все порівняльно-історичне мовознавство в цілому будується на регулярних звукових відповідностях [5, с. 62]. Реконструкція давнього слова – акт не тільки складний, а й доволі рідкий, оскільки слово – це обов'язкова єдність форми і значення. Тому реконструкція більш тісно пов'язана не з лексикологією, а з граматику (фонетика, морфологія, словотворення, синтаксис), якій належить більша частина рекомендацій і правил, пов'язаних із реконструкцією. Але реальна історія слова набагато складніша, тому необхідно враховувати також фактори нерегулярних змін. Етимологія відрізняється винятковою для мовознавства множинністю об'єктів дослідження. Структуралізація методів дослідження в етимології може бути застосовною лише обмеженою мірою. Лексична семантика тісно пов'язана із словотворенням, а словотворення за своєю суттю є історичним і тому належить до тієї ж галузі, що й етимологія, тобто є діахронічною, історичною галуззю. Реконструкція, на якій ґрунтується компаративістика, завжди була реконструкцією форм. Проте, щоб бути насправді реальною, реконструкція повнозначних елементів мови має також бути реконструкцією значення [5, с. 109]. Визнаючи важливість фонології та словотворення для етимології, О.М. Трубочов особливу увагу приділяє семантиці, як галузі, що викликає найбільше суперечок у науковому колі, а саме тому, яке значення має семантика для етимології і, що навіть ще важливіше – яке значення має етимологія для семантики.

Ю.В. Откупщиков вважає семантичну сторону етимологічного дослідження найскладнішою і найменш розробленою. Теоретичне обґрунтування цього критерію в області етимологічних досліджень представлено у прийомі ізосемантичних рядів, який був запропонований С.С. Мейзелем. Прийом ізосемантичних рядів не можна вважати провідним для будь-якого етимологічного дослідження, і він не може бути рекомендованим як «вихідний пункт» етимологічного аналізу. Проте велике значення цього критерію як об'єктивного критерію для перевірки правильності того чи іншого етимологічного рішення беззаперечне. За наявності двох або декількох рівноцінних у фонетичному і словотвірному планах етимологій перевагу слід віддавати тій, яка входить у надійно установлений ізосемантичний ряд [2, с. 195–196].

Л.П. Крисін зауважує, що запозичення слід розглядати у зв'язку з іншими запозиченнями певного семантичного або термінологічного поля. Так, за наявності двох рівноправних версій про джерело запозичення, яке належить до певного тематичного кругу, доцільно вважати мовою, з якої прийшло слово ту, до якої належать всі інші слова того ж тематичного кругу [3, с. 66].

Етимологія безписемних та малописемних мов орієнтована перш за все на зовнішнє порівняння і внутрішню реконструкцію. При етимологізації мови з розвинутою старою писемністю додаються філологічні критерії (критика тексту, філологічна вірогідність слова). Відомо, що цілий ряд слів виник саме внаслідок сильного впливу писемної форми мови на усну, а саме в результаті невірного читання, помилок у написанні: порівняємо російське *алконост* з вислову «алкионъ есть» (птах), фіктивне давньоросійське *вермие* – неправильно зрозуміле *вершиє* (дубове) – верхівка дубу (про їжу св. Іоанна), яке проникло у всі словники [5, с. 63].

На думку Е.А. Макаєва, досліджуючи проблему складання прагерманського словника, необхідно здійснити відбір таких критеріїв, які відносяться як до плану вираження, так і до плану змісту: 1) хронологічний; 2) фономорфологічний; 3) семантичний; 4) жанрово-стилістичний. Зазначені критерії не є рівноцінними, між ними спостерігається чітка ієрархічність. На думку вченого, найбільш важливим і провідним є хронологічний критерій, якому так чи інакше підлягають усі інші критерії. Проте тільки сукупність цих критеріїв дозволяє з якимось ступенем вірогідності віднести певну лексему до прагерманської лексики. Так, у словнику Фіка-Торпе до прагерманського лексичного шару віднесене *guda* «бог» чоловічого та середнього роду. Фономорфологічний аналіз, а також філологічна інтерпретація д.-ісл. *god/guð* дозволяють вважати *god* середнього роду як більш давню форму (гот. множина *guda*). Стосовно д.-ісл. *god*, то за часів язичества це слово належало до середнього роду і вживалося переважно у множині. Після введення християнства чоловічий рід витіснив середній рід в усіх германських мовах, спочатку у готській, потім у давньонімецькій і давньоанглійській, і, нарешті, у скандинавських мовах. Ставши складовою частиною християнської термінології, це слово стало відноситися до чоловічого роду відповідно до особистого сприйняття божества у християнському віросповіданні. Семантичний аналіз, який ґрунтується на даних давньогерманської міфології та релігії, також дозволяє визначити як прагерманську лише форму середнього роду *gudan*. Нарешті, жанрово-стилістичний аналіз цієї лексеми дозволяє вважати прагерманським лише її значення «ідол». Германській лексемі «бог» надавали характеристик різного хронологічного та семантичного плану, які механічно переносилися із окремих германських мов на прагерманську площину [6, с. 24–25].

Зазначені критерії поряд з інтенсивним застосуванням принципів ареальної лінгвістики в етимологічних дослідженнях дозволяють з більшою вірогідністю окреслити контури шарів питомої та запозиченої лексики, які є надбанням різних епох існування різних ареалів.

Не має сумнівів щодо використання матеріалу екстралінгвального характеру й Ю.В. Откупщиков, який вважає, що етимологізація давніх шарів індоевропейської лексики тісно пов'язана з такою важливою проблемою, як взаємозв'язок мови з давньою матеріальною та духовною культурою. Знання реалій як необхідна умова етимологічного аналізу має бути доповнене всебічним вивченням психології давнього індоевропейця [2, с. 203].

Такої ж думки дотримується Л.П. Крисін. Важливе значення мають позалінгвістичні фактори, історичні сві-

доцтва, які підтверджують дані лінгвістичного характеру. Так, слово *детектив*, попри всю його формальну близькість до французького *detective*, вірогідно було запозиченим з англійської мови (куди воно потрапило з французької, але змінило наголос *detéctive*), бо поява цього слова в російській мові пов'язана з описом «американського укладу життя», американських порядків, звичаїв (пор. англ. *detective novel* і фр. *roman policier* «детективний роман») [3, с. 66].

Лінгво-географічний підхід вимагає врахування території розповсюдження слова, особливостей взаємодії мов і діалектів (які іноді відносяться до різних сімей) у межах одного ареалу, урахування сучасних і давніх діалектних особливостей ареалів [4, с. 43].

Етимологічний аналіз запозиченої та питомої лексики має багато спільних рис. Проте принципи та методика дослідження запозичень значно відрізняються від відповідної розробки в галузі етимологічного вивчення питомої лексики. У всякому випадку, етимологічні словники, присвячені запозиченим словам, часто обмежуються тільки зазначенням на факт запозичення, не підтверджуючи його будь-якою аргументацією. Між тим етимологізація запозичень вимагає цілу систему доказів лінгвістичного порядку, які можна поділити на фонетичні, словотвірні та семантичні, причому у всіх цих випадках етимологізація запозичень буде відрізнятися деякими специфічними рисами [7, с. 102–103].

Висновки. Протягом тривалого часу методика етимологічного дослідження запозичених слів удосконалювалася й уточнювалася багатьма поколіннями учених-індоевропейців. Не дивлячись на незначні розбіжності у поглядах щодо цієї проблеми, практика лінгвістів, які займалися її вивченням, дозволяє чітко зазначити критерії та окреслити процедуру етимологічного аналізу. Віддаючи пріоритет різним критеріям, усі учені визнавали важливість формальних ознак і змін, яких зазнало слово у своєму розвитку. Саме нетиповість фонетичних і морфологічних рис слова перш за все вказує на його запозичений характер. Проте лише комплексний аналіз слова в його історичному розвитку з урахуванням того, яким чином змінювалося його значення, із залученням історичних довідок про культуру народів, у чиїх мовах вживалося це слово, може надати певні гарантії надійності етимологічного рішення. Таким чином, у якості основних доцільним було б назвати такі критерії етимологічного дослідження запозичень: 1) фонетичний; 2) словотвірний; 3) семантико-етимологічний; 4) хронологічний; 5) лінгво-географічний; 6) історико-культурний. Науковий досвід свідчить про успішне застосування цих критеріїв у лінгвістичній практиці. Проте наприкінці хочеться навести такі слова чеського лінгвіста Л. Кіша: «Загальна методика етимологічних досліджень не може бути панацеєю,

яка б допомагала у всіх важких випадках і звільнила би дослідника від обов'язку всебічного аналізу фактів і самостійного судження» [8, с. 70]. Дослідження лексичного матеріалу тісно пов'язане з вивченням історії окремих слів. О.М. Трубачов писав, що етимологічному дослідженню властива множинність можливих рішень (слова у більшості випадків мають по декілька етимологій); вибір рішень і знаходження нових можливостей значною мірою залежать від інтуїції етимолога [5, с. 63].

Література:

1. Пизани В. Этимология / В. Пизани – М. : Изд-во иностранной литературы, 1956. – 188 с.
2. Откупщиков Ю.В. Из истории индоевропейского словообразования / Ю.В. Откупщиков. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд. центр «Академия», 2005. – 320 с.
3. Крысин Л.П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социолингвистике / Л.П. Крысин. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 888 с.
4. Илиади А.И. Основы славянской этимологии / А.И. Илиади. – К. : Довіра, 2005. – 270 с.
5. Трубачев О.Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура : в 4 т. / О.Н. Трубачев. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – Т. 1. – 2004. – 800 с.
6. Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках / Э.А. Макаев. – М. : Наука, 1970. – 288 с.
7. Откупщиков Ю.В. К истокам слова: рассказы о науке этимологии : [кн. для учащихся.]. – 3-е изд., испр. – М. : Просвещение, 1986. – 176 с.
8. Киш Л. О некоторых принципах этимологизирования заимствованных слов / Л. Киш // Этимология 1967. – М., 1969. – С. 68–71.

Пампура С. Ю. Критерии этимологического исследования заимствованной лексики (лингвоисторикографический аспект)

Аннотация. В статье представлен обзор взглядов ученых-индоевропейцев на проблему критериев этимологического анализа заимствованных слов, дан анализ значения критериев для этимологических исследований, на примерах продемонстрирована процедура их использования для установления этимологии слов.

Ключевые слова: этимологический анализ, этимологизация заимствований, критерии этимологизирования, структурные критерии, экстралингвальные критерии.

Pampura S. The criteria of etymology of borrowed words (linguo-historiographical aspect)

Summary. The article deals with the researches of linguists on the problem of the criteria of etymology of borrowed words and their significance for etymological studies; the procedure of using these criteria in etymology is given with examples.

Key words: etymological analysis, etymology of borrowings, etymological criteria, structural criteria, extralinguistic criteria.